

Siegfried Johannes Schmidt

Sebeorganizace sociálního systému literatura v 18. století

(Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert, 1989)

Knihy německého badatele, která aplikuje teorii sociálních systémů a konstruktivismu na sociální diferenciaci a vývoj literatury v Německu v době osvícenství; jedna ze základních prací tzv. empirické literární vědy.

Rozsáhlá publikace (490 stran) se skládá z dvanácti kapitol. Úvodem (9–14) a v 1. kap. (15–27) poukazuje Schmidt na to, že literaturu netvoří jen vlastní texty, ale i složitý komplex vztahů „literárního života“, který bývá často ignorován. Sám jej s odkazem na svou starší práci *Grundriß der empirischen Literaturwissenschaft* (1. díl 1980) pojmenovává jako „sociální systém literatura“ (9). Namísto textů se tak do popředí jeho zájmu dostává literární jednání, jehož zkoumání je založeno na interdisciplinárně pojaté metodologii, ustavující mezioborově chápanou „sociální vědu“. Systém literatury 18. století, zvl. jeho druhé poloviny, je pozoruhodný tím, že v té době — v souvislosti s přestrukturováním evropských společností — dochází k formování moderní literatury. Ta tvoří podle Schmidta svébytný a sebeorganizující sociální systém, vlastně subsystém v rámci systému společnosti. Její autonomie ovšem nevyklučuje interakce s ostatními dílčími systémy společnosti, např. jinými druhy umění, náboženstvím, výchovou, vědou, právem, politikou, ekonomikou, technikou. Právě v průběhu 18. století postupnou diferenciací a institucionalizací vznikly v systému literatury čtyři základní role jednání (*Handlungsrolle*): role producenta (autor), zprostředkovatele (zejm. nakladatel), recipienta (čtenář) a zpracovatele literárních objektů a událostí (zejm. kritika). Nositele těchto rolí nazývá Schmidt aktanty. Jejich podrobnější analýze se pak věnuje v nejrozsáhlejší, 10. kap. knihy.

2. kap. (28–64) se vyrovnává s teoriemi sociálních systémů a konstruktivismu jako metodologickou základnou knihy a formuluje hlavní teze. Připomíná, že „sociální systém“ je teoretický konstrukt, jehož použití oproti tradičním hermeneutickým či strukturalistickým pojmům otevírá nové možnosti zkoumání: umožňuje vnímat literaturu jako subsystém komplexněji strukturovaného

systému z hlediska jeho funkčnosti a působení. Inspirací je především konstruktivistická teorie živých systémů Humberta R. Maturany a Francisca Javieru Varely¹ a na ni navazující sociologická teorie sociálních systémů Niklase Luhmanna.² Ty popírají jakoukoli podobu esencialismu, teleologii vývoje a objektivitu poznání; prosazují pojetí reality jako autopoietických (tj. autonomních, seberefrenčně organizovaných) systémů, které jsou ovšem strukturálně propojené a navzájem na sebe působí (Luhmann pro to používá pojmu interpenetrace, jež Schmidt nahrazuje interakcemi). Luhmann ovšem podle Schmidta nedostatečně respektuje problematiku pozorovatele, fakt, že je třeba operovat s vědomím a jednáním individua, jež se na vytváření příslušných konstruktů podílejí, tedy v případě literatury jako sociálního systému s aktanty. Právě tuto úlohu aktantů zdůraznily práce jiného zastávce teorie systémů, Petera M. Hejla,³ na jejichž základě Schmidt Luhmannovy teze koriguje. Za komponenty sociálního systému literatura považuje Schmidt literární jednání (*literarische Handlungen*), která produkují, zprostředkovávají, recipují a zpracovávají fenomény, především texty, jež aktanti podle svých hodnotových představ považují za literární. Děje se tak v rámci dvou „makro-konvencí“, které Schmidt formuloval již v dřívějších studiích.⁴ Estetická konvence značí, že každý, kdo v systému literatura nějak jedná ve vztahu k literárním textům, nezaměřuje své řečově-kognitivní jednání primárně na kategorie pravdivý/nepravdivý, užitečný/neužitečný, ale na takové hodnocení, jež sám subjektivně považuje za poetické. Podle polyvalenční konvence se mohou aktanti k textům vnímaným jako literární chovat tak, jak je to optimální pro jejich potřeby, schopnosti, motivace a intence. Sebeorganizace systému literatura tak znamená regulaci těchto literárních jednání vlastním systémem a vztahy mezi okolními systémy a řádem uvnitř systému. Sebereference neplatí pro každý případ literárního jednání, ale pro jejich většinu v návaznosti na příslušné role, jimiž je určena struktura literárního systému. Literární systém je proto seberefrenční, sebeorganizovaný a autonomizovaný (nikoli autonomní).

V následujících kap. Schmidt své teze dokládá na materiálu německé společnosti a literatury 18. století. Nejprve ve 3. kap. (65–76) obecně vymezuje sociální diferenciaci této doby, přechod od stavovské hierarchie k složitějším, funkcionálně specifickým strukturám: abstraktnějším způsobům komunikace, monetarizaci ekonomiky, racionalizaci, novému pojetí individua, vzdělání, pravdy (požadavek tolerance), vzniku měšťanské veřejnosti (*bürgerliche Öffentlichkeit*), jak jej popsal Jürgen Habermas.⁵ Poté ve 4.–9. kap. (77–279) sleduje proměny v jednotlivých okolních systémech, jako jsou sféra soukromí (individuum, přátelství,

1 H. R. Maturana – F. J. Varela, *Autopoiesis and Cognition. The Recognition of the Living*, Dordrecht 1980.

2 N. Luhmann, *Sociální systémy. Nárys obecné teorie*, Brno 2006 [1984]. Sociologii umění rozvinul později Luhmann v knize *Die Kunst der Gesellschaft*, Frankfurt/M. 1995.

3 P. M. Hejl, *Sozialwissenschaft als Theorie selbstreferentieller Systeme*, Frankfurt/M. 1982; týž, *Zum Begriff des Individuum*, in: G. Schiepeck (ed.), *Systeme erkennen Systeme. Individuelle, soziale und methodische Bedingungen systemischer Diagnostik*, München – Weinheim 1987, s. 115–154.

4 S. J. Schmidt, *Grundriß der Empirischen Literaturwissenschaft* 1. *Der gesellschaftliche Handlungsbereich Literatur*, Braunschweig – Wiesbaden 1980.

5 J. Habermas, *Strukturwandel und Öffentlichkeit*, Neuwied/R. 1962.

rodina, láska, manželství a sexualita), vztah politiky a morálky v rámci státu a společnosti, formování kapitalistické ekonomiky, právní vědomí (přirozené právo, pozitivní právo), výchova a vzdělání (nové pedagogické principy), kulturní kontexty (náboženství, věda, umění). Samotné literatuře se Schmidt podrobněji věnuje až v obšírné 10. kap. Vznik systému literatury v 18. století (280–380). Na pozadí diferenciaci společnosti v té době v Německu — později než ve Francii a v Anglii — proběhla institucionalizace a profesionalizace čtyř uvedených rolí literárního jednání. Došlo ke kapitalizaci knižního trhu a estetizaci samého pojmu literatury. To vedlo k postupné emancipaci literatury od kontroly církve a státu a k vytvoření sebereferečního sociálního systému, otevřeného v určitých strukturách a aktivitách vůči jiným sociálním systémům i individuím. Dále se detailně probírají jednotlivé literární role. Role producenta literatury není sice nová, ale doznala podstatných změn: autor literárních děl se totiž postupně stává esteticky autonomním literárním producentem, který se začíná profesionalizovat. Spisovatelů rapidně přibývá, zvyšují se honoráře a na začátku 19. století se i v Německu vyjasňuje pojem duchovního vlastnictví a autorského práva (v Británii bylo zavedeno již r. 1710). Svá díla musí autor nabízet na trhu, který je organizován kapitalisticky, píše pro stále anonymnější publikum a jeho význam často určuje nově se formující literární kritika. Vzniká na jedné straně elitářství a kultu géníů, na straně druhé triviální literatura. Pokud jde o druhou roli literárního jednání, instancí zprostředkování literatury se v 18. století stává trh. Oddělují se funkce tiskaře, nakladatele a distributora. Zvyšuje se význam literárních časopisů jako nového způsobu literární komunikace; to na druhé straně souvisí s vytvořením institucionalizované cenzury jako nového fenoménu. Prosazují se moderní způsoby výroby knih, jejich šíření a prodeje (rychleji v severovýchodním Německu než na jihu) i reklamy, literatura se stává zbožím. Roli recipienta formují následující faktory: s procesem alfabetizace a se zvyšováním životního standardu přibývá recipientů (zejm. z nižších sociálních vrstev, žen, dětí a mladistvých) a zároveň se diferencují čtenářské zájmy a čtenářské styly. Vznikají knihovny a čtenářské spolky, formuje se literární veřejnost. Receptce se proměňuje od intenzivního čtení několika málo knih (především *Bible*) k extenzivnímu čtení mnoha knih (často zábavné literatury), od hloubavého hledání smyslu k empatickému sdílení přečteného; obecně se akt čtení mění z kolektivní záležitosti v individuální. Čtvrtou rolí je role zpracovatele literárních objektů a událostí: novou společenskou instancí měšťanské veřejnosti se přibližně v polovině 18. století stává kritika (Gottsched, Lessing), která se osvobozuje od filologického posuzování textu,

rétorického vzývání antických autorit i od dvorského vkusu. Z diskuse o vkusu v Německu vznikla estetika jako věda o krásnu (Baumgarten, Kant). Na konci století formulují Herder a další představu kritika jako kongeniálního spolutvůrce autora. Kritika se tak legitimizuje jako nutné hermeneutické zprostředkování mezi autorem, čtenářem a literárním dílem. Je zřejmé, že všechny čtyři role jsou navzájem provázány, změna v každé z nich vyvolává možnosti posunů v ostatních rolích.

11. kap. (381–408) dokládá diferencování literární komunikace a autonomizaci umění v 18. století na příkladu románu. Právě román, ještě na počátku století znevažovaný, se stal po Francii a Anglii i v Německu od vydání Wielandova *Agathona* reprezentativním žánrem doby. Jako typický žánr soukromé četby (na rozdíl od dramatu) a zveřejňované intimity se profiloval především román v dopisech. Přelom nastává Goethovým *Wertherem*, v němž se odmítá instrumentalizace literatury k morálním účelům a konflikt mezi individuem a okolní společností končí dobrovolnou smrtí hrdiny. Na přelomu 18. a 19. století se již zřetelně diferencují zábavné romány čtené masovým publikem a esteticky náročná próza pro čtenářskou elitu. Tomuto vývoji odpovídají proměny vypravěče i jazyka.

Poslední, 12. kap. (409–438) a stručný Doslov (439–442) shrnují poznatky knihy. Autor znovu konstatuje, že literatura jako sociální systém se v 18. století autonomizuje, je sebereferenční. Oproti okolním sociálním systémům se specifikuje základní opozicí literární versus neliterární (fikcionalizace a estetizace literární komunikace). Na systém společnosti jako celku působí tak, že v komunikačním přístupu k přirozenému světu (*Lebenswelt*) odstraňuje odcizení subjektů způsobené sociální diferenciací a vytváří kontinuum přirozeného světa a kultury.

Schmidtova kniha představuje jednu ze základních prací empirické literární vědy, která se jako směr konstitovala v Německu v 80. letech. Jejími hlavními zdroji byly sociologie literatury, teorie komunikace a konstruktivismus (Humberto R. Maturana, Ernst von Glasersfeld). Empiričnost vnímal Schmidt nikoli v tradičním pozitivistickém smyslu jako kupení faktů, ale jako konkrétnost a racionální systematičnost. Literatura v jeho pojetí je především sociální komunikace založená na složitém systému komunikačních interakcí. Proto radikálně odmítá jak německo-švýcarskou školu interpretace, tak francouzský strukturalismus (1. kap. nazývá Od literárních diskurzů k literatuře jako sociálnímu systému). Usiluje o to, aby literární věda vrátila výzkumu literatury její konkrétní historický a sociální rozměr a kontext. Nehlásí se však k marxismu s jeho třídně sociálním a monokauzálním,

„objektivním“, tj. esencialistickým vysvětlováním a hodnocením literárních jevů. Právě konstruktivismus jej vede k základní tezi, že vědění a poznání jsou kognitivní konstrukty, příp. konstruktivní operace. Poznávání tedy není reprezentací reality, je především sebepoznáváním, prožíváním a zakoušením možností vlastního vnímání, myšlení a jednání. Vědění je přitom vždy sociálně konstruované, protože je závislé na okolí, ostatních jedincích — poznávací schopnosti individuů jsou tak sociálně určeny a zahrnují sociální kompetence.⁶ Z této perspektivy pak — inspirovan Luthmannovou a Hejlovou koncepcí sociálních systémů — vnímá literaturu jako samostatný systém, který je relativně autonomní, autoreferenční a sebeorganizující, avšak zároveň propustný s okolními sociálními systémy (umění, věda, náboženství aj.) a spolu s nimi začleněn do širšího sociálního systému společnosti. Literatura se tak odehrává jako složité interakce čtyř základních rolí literárního jednání (producenta, zprostředkovatele, recipienta a zpracovatele), literární dění lze vykládat jenom pluralitně. Specifičnost literatury se podle Schmidta formuje právě na prahu moderny, v 18. století, kdy se od sebe odděluje „monovalenční konvence“ (s požadavkem jednoznačnosti textů a věcných obsahů), která nadále platí pro oblast neestetického jednání, od „polyvalenční konvence“, která připouští více možných čtení a výkladů a která je určující pro vnímání literárnosti. To pak vymezuje literární jednání a literaturu jako specifický sociální systém v podstatě dodnes.

Zmíněné postuláty i funkční přístup k literárním jevům spojují některé Schmidtovy teze s Pražskou školou, zejm. s Mukařovského studií Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty (1936). Jeho postupy, poučené novější filozofií a sociologií (Jürgen Habermas, Reinhart Koselleck, Niklas Luhmann), jsou ovšem systematictější a propracovanější. Obecněji patří Schmidtova kniha i jím proklamovaná empirická literární věda k těm směrům, které se distancovaly od textocentrických přístupů soustředěných k analýze textu (jako byly nová kritika, škola interpretace, sémiotika, francouzský strukturalismus) a zaměřovaly se na zkoumání literatury v historickém, sociálním a kulturním kontextu — jako Kostnická škola, britský kulturní materialismus, americký nový historismus, francouzský sociokriticismus (např. Jacques Dubois a jeho studium literárních institucí), výzkum „literárních polí“ → Pierra Bourdieua, „polysystémová teorie“ Itamara Even-Zohara, „literární kultura“ Stefana Žółkiewského.⁷

K badatelům, kteří se hlásili k empirické literární vědě či ke konstruktivismu, patří vedle Schmidta např. nizozemská literární vědkyně Elrud Ibschová, maďarský literární vědec László Halász, z Němců lingvista a literární vědec Jens Ihwe, psycholog

6 Srov. S. J. Schmidt, *Kognitive Autonomie und soziale Orientierung. Konstruktivistische Bemerkungen zum Zusammenhang von Kognition, Kommunikation, Medien und Kultur*, Frankfurt/M. 1994, s. 47.

Obecněji K. J. Gergen – K. E. Davis (eds.), *The Social Construction of the Person*, New York 1985.

E. Glaserfeld, *Radical Constructivism. A Way of Knowing and Learning*, London 1995; K. J. Gergen, *Social Construction in Context*, London 2001.

7 J. Dubois, *L'Institution de la littérature. Introduction à une sociologie*, Paris 1978; P. Bourdieu, *Les Règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*, Paris 1992; I. Even-Zohar, *Polysystem Theory, Poetics Today* 1979, č. 1–2, s. 287–310; S. Żółkiewski, *Kultura literacka 1918–1932*, Wrocław 1973.

a literární vědec Norbert Groeben, literární vědci Gerhard Plumpe a Niels Werber. Střediskem zkoumání se staly Institut pro empirický výzkum literatury a médií v Siegenu (Institut für Empirische Literatur- und Medienforschung, LUMIS), který v letech 1984–1997 řídil Schmidt, a od roku 1987 Mezinárodní společnost pro empirickou literární vědu (Internationale Gesellschaft für Empirische Literaturwissenschaft, IGEL), publikačními tribunami časopisy *Spiel*, *Poetics* a *Delphin*.

Ve své další vědecké práci pokračoval Siegfried Schmidt především ve zkoumání médií. Pracoval např. s pojmem „integrativní koncept média“ (*integrativer Medienkonzept*).⁸ Jazyk přitom chápe ne jako médium, ale jako nástroj komunikace. Média, počínaje písmem, vnímá jako kompaktní pojem, jenž systémově integruje čtyři oblasti komponent: nástroje komunikace, jako jsou jazyk a obrazy, technické dispozitivní (od pera a papíru až k technologii internetu), sociálně systémově uspořádání dispozitivů (např. skriptoria, nakladatelství, rozhlasová studia) a nabídky médií, jež jsou výsledkem souhry těchto komponentů.

V posledních letech Schmidt svou pozornost posouvá k vědě o kultuře a k filozofii jazyka (*Geschichten und Diskurse*, 2003), klade otázky po vztahu mezi modely reality, které představují spektrum různých kategorií a sémantických diferenciací, jež jsou ve společnosti k dispozici, a „programy kultury“ (jejich úlohou jsou efektivní selektivní operace a propojování jednotlivých elementů modelů reality). Podobným způsobem, jako jistý rezervoár a selektivní „jízdni řád“, fungují struktury smyslu, jež Schmidt označuje v komunikační rovině jako příběhy (*Geschichten*) a v rovině jednání jako diskurzy. Příběhy, které člověk zažil či slyšel, a diskurzy, na nichž se podílel, mu v konkrétní situaci pomáhají, aby si vybral určitý řečový akt, jednání, vyjádření citu apod. I přes tyto systémové komponenty je ovšem vlastní kognitivní průběh každého lidského jednání, myšlení nebo cítění vždy individuální.

Vydání

***Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert*, Frankfurt/M. 1989** (z tohoto vyd. citováno).

Literatura

E. Ibsch et al. (eds.), *Empirical Studies of Literature*, Amsterdam – Atlanta 1991. G. Stanitzek – S. J. Schmidt, *Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert*, *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*

⁸ S. J. Schmidt, *Kalte Faszination*, Weilerswist 2000, s. 93.

1992, č. 2, s. 181–191. G. Plumpe, *Ästhetische Kommunikation der Moderne* 1–2, Opladen 1993. G. Plumpe – N. Werber, Literatur ist codierbar. Aspekte einer systemtheoretischen Literaturwissenschaft, in: S. J. Schmidt (ed.), *Literaturwissenschaft und Systemtheorie*, Opladen 1993, s. 9–43. C. Jäger, Systemtheorie und Literatur 1, *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 1994, č. 1, s. 95–125. H. de Berg – M. Pregel (eds.), *Differenzen. Systemtheorie zwischen Dekonstruktion und Konstruktivismus*, Bern 1995. C.-M. Ort, Systemtheorie und Literatur 2, *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 1995, č. 1, s. 161–178. J. Fohrmann – H. Müller (eds.), *Systemtheorie der Literatur*, München 1996. G. Plumbe – N. Werber, *Beobachtungen der Literatur. Aspekte einer polykontexturalen Literaturwissenschaft*, Opladen 1996. S. Moser, *Komplexe Konstruktionen. Systemtheorie, Konstruktivismus und Empirische Literaturwissenschaft*, Wiesbaden 2001. S. Moser (ed.), *Konstruktivisch forschen. Methodologie, Methoden, Beispiele*, Wiesbaden 2004.

Siegfried Johannes Schmidt (1940)

Německý badatel, který se zabývá mediální a literární vědou a teorií komunikace, lingvista, spisovatel a výtvarník. Vystudoval filozofii, lingvistiku, dějiny a dějiny umění ve Freiburgu, Göttingenu a Münsteru. R. 1971 získal profesuru teorie textu v Bielefeldu, kde se stal prvním děkanem fakulty lingvistiky a literární vědy a r. 1973 profesorem teorie literatury, 1979–1997 byl profesorem germanistiky a obecné literární vědy v Siegenu. Zde založil a v letech 1984–1997 řídil Institut pro empirický výzkum literatury a médií. R. 1997 přešel na univerzitu v Münsteru, kde působil jako profesor komunikační teorie a mediální kultury. Emeritován byl r. 2006. Zprvu se jako autor i teoretik zabýval konkrétní poezií. Knihou *Texttheorie. Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation* (1973) přispěl k založení pragmaticky orientované textové lingvistiky a jejím prostřednictvím i sociolingvistiky. Poté soustředil svůj zájem na literární vědu, na niž aplikoval principy teorie textu, a svou koncepcí literatury jako literárně komunikativního jednání se stal hlavním teoretikem empirické literární vědy (*Grundriß der empirischen Literaturwissenschaft* 1–2, 1980 a 1982). Ta programově posunula pozornost od výlučného studia textů, jak je pěstovaly strukturalismus či hermeneutika, k interdisciplinárně zkoumaným souvislostem literárního dění. Od poloviny 80. let se Schmidt zabýval koncepty teorie sociálních systémů (N. Luhmann, P. M. Hejl) a konstruktivismu (H. R. Maturana, E. Glaserfeld). Teze konstruktivismu aplikoval

na literaturu a média a postuloval literární vědu jako empirickou a mediální kulturní vědu. Uspořádal sborníky *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus* (1987) a *Kognition und Gesellschaft. Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus 2* (1992). Další díla: *Literaturwissenschaft als argumentierende Wissenschaft* (1975), *Die Welten der Medien. Grundlagen und Perspektiven der Medienbeobachtung* (1996), *Die Zählung des Blicks. Konstruktivismus — Empirie — Wissenschaft* (1998), *Geschichten und Diskurse* (2003), *Kommunikationswissenschaft. Systematik und Ziele* (2007, s G. Zurstiegem).

České překlady

Schmidtovy studie o konkrétní poezii i experimentální básně vyšly s titulem *Člověk, stroj a báseň* (1969) v překladu B. Grögerové a s doslovem J. Hiršala, s nimiž autor, který se všestranně (v teorii, aktivní tvorbě i jako organizátor akcí s touto tematikou) zajímal o experimentální poezii, udržoval čilé kontakty. Dále: *Přesahování literatury. Od literární vědy k mediální kulturní vědě* (2008). Stati: Literární věda na cestě od hermeneutiky k mediální kulturní vědě, *Česká literatura* 2009, č. 4, s. 542–554.

/jho/